

K VÝZKUMU PÍSEMNÉHO BOHATSTVÍ KLÁŠTERŮ ZRUŠENÝCH V DOBĚ JOSEFÍNSKÝCH REFORMEM¹

LUCIE HEILANDOVÁ

Abstrakt: Rušení klášterů v rámci josefínských reformem patří k významným mezníkům evropských církevních dějin. Kniha a archiválie byly ze zrušených klášterů v Čechách předány do univerzitní knihovny, kde byly roztrženy, začleněny do fondu či prodány. V současné době jsou písemné dokumenty zrušených klášterů nacházejících se na území Čech uchovávány především ve dvou institucích, Národní knihovně ČR a Národním archivu. Cílem společného projektu Písemné bohatství zrušených klášterů v Čechách (DH23P03OVV056) realizovaného v letech 2023–2027 Národní knihovnou ČR a Národním archivem je virtuální scelení písemného dědictví zrušených klášterů v Čechách a jeho prezentace.

Klíčová slova: Kláštery, Čechy, Josef II., josefínské reformy, rukopisy, tisky, archiválie, knihovna, archiv.

Kláštery patřily již od raného středověku ke kulturním i správním centřům, staly se prvními objednavateli a mecenáši uměleckých děl a stály u zrodu naší písemné tradice. Svým působením ovlivnily kulturní, sociální i hospodářské dějiny.

Druhá polovina 18. století přinesla řadu změn a zásahů do církevního života vedoucích nejen k církevní reformě, ale především k podřízení církve potřebám státní politiky. Základem osvětské politiky byla absolutní nadřazenost státu nad církví a snaha o přeměnu církevní organizace v instituci řízenou státem a působící v jeho prospěch. Počátek josefínských církevních reformem je třeba hledat již v době vlády Marie Terezie, kdy proběhly první větší intervence do záležitostí katolické církve a klášterního života, které by mohly být považovány za předzvěst sekularizace klášterů.² Přímý krok vedoucí k zesvětštění klášterů učinil Josef II. dne 29. listopadu 1781, kdy nařídil dvorské kanceláři sepsat tzv. společensky neužitečné kláštery meditačních a žebravých řádů, které se nezabývaly vědeckou, pedagogickou, charitativní nebo pastorační činností.³ Následujícího roku dne 12. ledna byl vydán panovníkův dekret, jímž měly být zrušeny „nepotřebné“ řády a kláštery, které se bezprostředně vědecko-pedagogickou či charitativní činností nebo péčí o nemocné nezabývaly. Dekret vycházel z šetření dvorské komise a bylo jím jasně oznámeno zrušení řádových domů, klášterů a hospiců kartuziánů, kamaldulských a kapucínů, z ženských řeholí měly být primárně zrušeny kláštery karmelitánek, klarisek, kapucínek a františkánek.⁴ V první vlně probíhající v období mezi lednem 1782 a říjnem 1784 zaniklo v Čechách 5 mužských a 12 ženských klášterů,

1 Studie vznikla v rámci Programu Ministerstva kultury České republiky na podporu aplikovaného výzkumu a experimentálního vývoje národní a kulturní identity NAKI III. v projektu Písemné bohatství zrušených klášterů v Čechách (DH23P03OVV056).

2 Více viz úvodní studie *Lux secretis inclusa claustralibus: ženské kláštery zrušené v době josefínských reformem*. Praha: Národní knihovna ČR, 2023, s. 7–16.

3 WINTER, E. *Josefinismus a jeho dějiny: příspěvky k duchovním dějinám Čech a Moravy 1740–1848*. Praha: Jelínek, 1945, s. 119.

4 BERÁNEK, K., BERÁNKOVÁ, V. Rušení klášterů v Čechách za Josefa II. In: HLEDÍKOVÁ, Z., POLC, J. V. (edd.). *Pražské arcibiskupství 1344–1994: sborník statí o jeho působení a významu v české zemi*. Praha: Zvon, 1994, s. 211; MIKULEC, J. *Církev a společnost raného novověku v Čechách a na Moravě*. Praha: Historický ústav, 2013, s. 102.

na Moravě 34 mužských a 4 ženské kláštery, v Horním Rakousku 20 mužských a 3 ženské kláštery.⁵ Společně s další vlnou rušení bylo do roku 1789 v Čechách sekularizováno celkem 74 klášterů (61 mužských s 960 řeholníky a 13 ženských s 380 řeholnicemi).⁶ Sekularizace klášterů probíhala bez ohledu na historické, náboženské, společenské či národní hodnoty a představuje jeden z nejdůležitějších mezníků v evropských církevních dějinách.

Masivní rušení klášterů za Josefa II. představovalo nejen zásah do osudů mnoha jedinců, ale rovněž znamenalo rozsáhlé majetkové změny týkající se movitého i nemovitého majetku. V neposlední řadě bylo spojeno s přesuny listinných i knihovních celků a patří mezi klíčové momenty v dochování písemných památek naší země. Převzetí řádového jmění a zrušení jednotlivých řádových domů prováděly zvláštní komise jmenované z úředníků gubernia, úctárny a konzistoří. Inventáře majetku vytvořené jmenovanou komisí ve dvou exemplářích byly předány guberniu a císařsko-dvorské komoře.

Písemnému bohatství nacházejícímu se v kláštorech byla věnována již od počátku zvýšená pozornost. Při rušení klášterů se mělo zabránit nejen rabování, ale také rozptýlení písemností, ať už se jednalo o listiny a dokumenty archivní povahy, rukopisy nebo tisky. Již na základě dekretu z 12. ledna 1782 měl být komisařům vydán katalog knihovny, chyběl-li, měli jej dát pořídit. Komisaři měli rovněž převzít a překontrolovat archiv, po jejich prohlídce měla být místnost archivu zapečetěna, aby se z ní nic neztratilo. Dekret dokonce umožňoval komisařům nejcennější dokumenty odvézt s sebou. Ačkoliv byl v dekretu z 12. ledna 1782 klášterním knihovnám a archivům věnován samostatný bod, bylo v průběhu roku 1782 nakládání s knihami a archiváliemi konkretizováno dalšími výnosy. Zvýšený zájem o písemné bohatství klášterů dokládá nařízení vydané 15. ledna 1782 z podnětu Gottfrieda van Swieten, kterým bylo komisařům provádějícím rušení klášterů uloženo věnovat zvláštní péči veškerým dokumentům, kniham a rukopisům nacházejícím se ve zrušených kláštorech. Jejich seznamy měly být odeslány vídeňské dvorní knihovně, která měla právo vybrat si exempláře, jež zařadí do svého fondu.⁷

Vlastní ustanovení, na jehož základě měly být knihy ze zrušených klášterů v Čechách předány c. k. universitní knihovně, bylo vydáno díky intervenci Františka Josefa hraběte Kinského, který měl na doplňování fondu c. k. universitní knihovny zájem již od jejího založení v roce 1777. V dopise z 9. února 1782 adresovaném dvorské kanceláři žádal, aby byla pražská universitní knihovně předána knihovna kartuziánského kláštera ve Valdicích a aby dvorská kancelář při rušení klášterů a rozhodování o jejich majetku vedla v potaz potřeby c. k. universitní knihovny.⁸ Zásadní rozhodnutí o osudu klášterních knihoven bylo učiněno vydáním dvorského dekretu z 20. května 1782, kterým bylo nařízeno českému zemskému guberniu, aby byly do Prahy převezeny knihy a rukopisy ze všech klášterů nacházejících se v Čechách. Knihovník Karel Rafael Ungar měl veškeré knihy převzít, roztřídit tisky a rukopisy a zhotovit jejich seznamy. Privilegium na knihy ze zrušených klášterů potvrdil c. k. universitní knihovně také dvorský dekret z 23. září 1782, který stanovil, aby byly knihovny, rukopisy a listiny ze zrušených klášterů odevzdány univerzitním a lycejním knihovnám v těch zemích, v nichž

5 WINTER, E. *Josefinismus a jeho dějiny*, s. 119.

6 TINKOVÁ, D. *Osvícenství v českých zemích. I., Formování moderního státu (1740–1792)*. Praha: NLN, 2022, s. 288.

7 Gottfried van Swieten, který byl prefektem vídeňské dvorské knihovny, měl na doplnění jejího fondu přednostní zájem. Seznamy měly být zhotovovány na místě krajskými komisaři.

8 Dekret ze 7. dubna 1782 nařídil převoz knihovny kartuziánského kláštera ve Valdicích do Prahy, kde měl být pod dohledem Karla Rafaela Ungara pořízen její soupis, který měl být následně zaslán do Vídně. Knihovna měla být předána i s duplikáty, které by bylo možné vyměnit za jiná díla či prodat. PAVLÍKOVÁ, M. Pražská universitní knihovna za správy K. R. Ungara. In: *Ročenka Univerzitní knihovny v Praze 1957*, s. 17.

se kláštery nacházejí.⁹ V Čechách tedy měly být veškeré knižní a archivní sbírky odevzdány c. k. universitní knihovně, jejíž zaměstnanci měli dokumenty roztrždit, zařadit do fondu či vyřadit, což se týkalo zejména multiplikátů a tzv. neužitečných knih, které byly vyřazeny a prodány buď v aukcích, nebo jako makulatura.¹⁰ Vybraná díla z klášterních knihoven nebyla do fondu c. k. universitní knihovny zařazena jako celek, ale byla stejně jako kmenový fond rozčleněna do skupin a podskupin podle oborů. I díky tomu jsou dnes tisky i rukopisy rozptýleny ve fondu a mohou být identifikovány pouze pomocí vnitřních a vnějších znaků, tedy např. podle provenienčních přípisů, vazby, původních signatur nebo na základě dochovaných katalogů, inventářů či předávacích seznamů.¹¹ Zde je třeba také podotknout, že i po vydání dekretu z 23. září 1782, který přiznal právo na fondy klášterních knihoven v Čechách c. k. universitní knihovně, stále platilo privilegium Dvorské knihovny ve Vídni na přednostní výběr knih podle katalogů, jež měly být zasílány do Vídně. Díky tomu přišla c. k. universitní knihovna o řadu unikátů nacházejících se dnes ve fondu Rakouské národní knihovny.

Dvorským dekretem z 23. září 1782 byla c. k. universitní knihovna rovněž pověřena převzetím a zpracováním archiválií zrušených klášterů.¹² Na inventarizaci a třídění archiválií se podílel první skriptor knihovny Josef Karmášek a od roku 1791 Karel Fischer, který je autorem řady soupisů a seznamů ke klášterním listinám.¹³ Archiválie zrušených klášterů byly do fondu c. k. universitní knihovny buď uloženy samostatně (pergamenové listiny), nebo byly nesystematicky svázané do konvolutů postavených do oddělení II.¹⁴ Do fondu c. k. universitní knihovny byly vedle rukopisů neúřední (literární) povahy rovněž zařazeny i veškeré rukopisy archivní povahy původně pocházející z klášterních fondů.¹⁵ Při třídění a inventarizaci archivního materiálu probíhající v 18. a na počátku 19. století byl vyřazen aktový materiál a úřední knihy, ty byly předány příslušným úřadům, které byly pověřeny správou bývalého klášterního majetku.¹⁶ Ostatní archivní materiál byl podle předpisu jako nepotřebný zničen.¹⁷

9 LASCHNITZER, S. Die Verordnungen über die Bibliotheken und Archive der aufgehobenen Klöster in Österreich. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichts-forschung* 2, 1881, s. 401–440.

10 Knihy byly Rafealem Ungarem tříděny do tří skupin: 1. knihy, které knihovna potřebovala, 2. duplikáty a multiplikáty určené do aukcí, 3. knihy nepotřebné, které se prodávaly jako makulatura. Pokud exempláře nezapadaly ani do jedné kategorie, byly poslány do stoupy. Jako nepotřebné a neužitečné knihy byly označeny modlitební knihy, legendy, mystická a asketická literatura nebo spisy související s životem v řádu. Protože by transport veškerých knih pocházejících ze zrušených klášterů do Prahy představoval pro c. k. universitní knihovnu značné náklady, rozhodl se i Karel Rafael Ungar přistoupit k posílání seznamů, ze kterých by si exempláře vybíral, a pro knihovnu nepotřebné knihy tak mohly být prodány na místě. Veškerý výtěžek z prodeje knih připadl c. k. universitní knihovně, která ho mohla využít na akvizice nových knih. PAVLÍKOVÁ, M. Pražská Universitní knihovna za správy K. R. Ungara. In: *Ročenka Universitní knihovny v Praze 1957*, s. 16–20.

11 Seznamy a informace ke knihovným zrušených klášterů z dob Karla Rafaela Ungara se mj. nacházejí v Archivu Národní knihovny, fond Veřejná a universitní knihovna Praha 1777–1918, kláštery.

12 Seznam sekularizovaných knihoven a osud listin popisuje HANSLIK, J. A. *Geschichte und Beschreibung der Prager Universitätsbibliothek*. Prag: Friedrich Rohlíček, 1851, s. 78–89.

13 CERMANOVÁ, I., MAREK, J. *Na rozhraní křesťanského a židovského světa: Příběh hebrejského cenzora a klementinského knihovníka Karla Fischera (1757–1844)*. Praha: Národní knihovna ČR, 2007, s. 83–84.

14 Celkem se jednalo o 162 knih konvolutů označených signaturou II.A–E. Při vytváření konvolutu nebylo bráno na zřetel provenienční hledisko a vedle sebe byly svázané papírové listiny, listy, různé knihy sešitového formátu, a dokonce i tisky. To, že bylo vyhledávání v těchto konvolutech velmi obtížné, dokládá nejen Karlem Fischerem vytvořená kartotéka, ale i rukopisný inventář Ferdinanda Tadrý C.R. *Bibliotheca publica et Universitatis Pragensis. Libri manuscripti foruli II. scilicet Fasciculi actorum*. NK ČR, sign. IX.A.29.

15 Mezi rukopisy archivní povahy, jež byly zařazené do fondu c. k. universitní knihovny, patří např. nekrologia, pamětní knihy nebo kopíje listin.

16 Spisy hospodářské agendy (jednalo se např. o urbáře, pozemkové a účetní knihy) byly odevzdány příslušným správním a státním úřadům – registratuře zemského gubernia, státní účtárně, administraci státních statků a fiskálnímu úřadu.

17 SCHUBERT, A. *Urkunden-Regesten aus den ehemaligen Archiven der von Kaiser Joseph II. aufgehobenen Klöster Böhmens*. Innsbruck: Verlag der Wagnerschen Universitäts-Buchhandlung, 1907, s. VII–XXVII.

Ačkoliv dekret z 23. září 1782 kladl i v případě archiválií důraz na zájmy dvorské knihovny ve Vídni, neprojevila o ně v průběhu 18. století zájem a nároku na archivní materiál se zřekla.¹⁸ Teprve až roce 1811 bylo předáno 777 vybraných listin do Domácího, dvorského a státního archivu ve Vídni.¹⁹ K dalšímu přesunu archivního materiálu uloženého v Národní a univerzitní knihovně došlo v době druhé světové války, kdy německá správa požadovala vydání archiválií klášterů nacházejících se na území nově přičleněných k Německu. Protože byly archiválie uloženy v knihovně svázané podle obsahu, a ne podle provenience, bylo nutné celky rozvázat a nově uspořádat podle jednotlivých klášterů a chronologicky. V roce 1950 byly klášterní archiválie předány výměnou za rukopisy literární povahy dnešnímu Národnímu archivu, kde byly sjednoceny s archivním materiálem zrušených klášterů získaným z jiných institucí. Listiny z vídeňského archivu získal dnešní Národní archiv již roku 1920 archivní rozlukou.²⁰

Díky historickému vývoji jsou v současné době písemné dokumenty zrušených klášterů na území Čech uchovávány především ve dvou institucích, Národní knihovně ČR a Národním archivu.²¹ Úzká propojenost knihovních a archivních fondů byla zřetelná nejen v době fungování klášterů, kdy jak listinné archivy, tak knihovny tvořily součást pokladů klášterů, často se nacházely v blízkosti a mnohdy byly spravovány stejnou osobou, knihovníkem, ale i v procesu jejich rušení. Logickým krokem, který by badatelům umožnil komplexní studium klášterních dějin, je tak opětovné propojení těchto zásadních historických písemných sbírek, společná analýza a vzájemná interpretace písemných pramenů. Ačkoliv je problematice zrušených klášterů v době josefínských reforem v poslední době věnována značná pozornost badatelů, kteří se zabývají jak osudem řádů, jednotlivých řádových příslušníků, tak samotným movitým i nemovitým bohatstvím klášterů,²² dosud nedošlo k souhrnnému zpracování celé problematiky. O komplexní uchopení a zpracování celistvého písemného dědictví zrušených klášterů v Čechách a jeho prezentaci se snaží členové projektu *Písemné bohatství zrušených klášterů v Čechách* (DH23P03OVV056) realizovaného v letech 2023–2027 Národní knihovnou ČR a Národním archívem. V průběhu projektu dojde k revizi relevantních fondů nacházejících se v Národním archivu a revizi rukopisných a tištěných knihovních celků pocházejících ze zrušených klášterů a dochovaných v historických sbírkách Národní knihovny ČR. Jedním z hlavních cílů projektu je virtuální spojení písemných fondů a sbírek a vytvoření nástroje pro studium klášterních dějin v českých zemích.

Jedním z plánovaných hlavních výstupů projektu je vytvoření veřejné databáze, v níž budou vzájemně propojeny knihovní a archivní fondy a dojde tak k jejich virtuálnímu scelení. Ačkoliv budou v rámci projektu primárně zpracovány fondy NK ČR a NA, do databáze by měly být zahrnuty i dokumenty nacházející se mimo ně. Projektové výsledky budou rovněž

18 PAVLÍKOVÁ, M. *Pražská Univerzitní knihovna*, s. 18.

19 Seznam zahrnující 777 vybraných nejceněnějších listin, které byly převezeny do Vídne k uložení v Haus-, Hof- und Staatsarchivu, byl vypracován na pokyn Františka Posselta. NK ČR, sign. IX.A.22.

20 BERÁNEK, K., HOLINKA, R. *Archivy zrušených klášterů za Josefa II.* Praha 1960–1961.; BERÁNEK, K., BERÁNKOVÁ, V. *Archivy zrušených klášterů za Josefa II. díl II. – dodatky k listinám, knihy, spisy.* Praha, 1973.

21 Do fondu Národní knihovny ČR byly nejen zařazeny rukopisy, inkunábule a staré tisky, ale v archivu knihovny se nachází řada archivních pramenů z dob sekularizace klášterů. V Národním archivu jsou prameny ke klášterům v Čechách zrušeným za Josefa II. uloženy ve fondu Archivy českých klášterů zrušených za Josefa II. (AZK), České gubernium – Duchovní komise, České gubernium Publicum 1786–1795 nebo Česká státní účtárna. V rámci archivního projektového výzkumu je věnována pozornost i dalším fondům, v nichž se nacházejí dokumenty vzniklé z úřední činnosti klášterů, jedná se např. o fondy Stará a Nová manipulace, Česká finanční prokuratura Praha nebo Archiv pražského arcibiskupství.

22 Stav bádání shrnuje např. úvodní studie kolektivní monografie *Lux secretis inclusa claustralibus* nebo KOLDA, J., VODOCHODSKÁ, E. K výzkumu klášterních knihoven raného novověku v českých zemích: přehlížená literatura a prameny. *Bohemiae occidentalis historica*. 2020, 6 (2), s. 43–58.

prezentovány formou odborných publikačních výstupů. Široké využití odbornou i laickou veřejností nabídne specializovaná mapa, která se bude zabývat časovou a teritoriální lokalizací klášterů na území Čech. Databáze a specializovaná mapa tak umožní zasadit akt rušení jednotlivých klášterů v Čechách do širšího rozvoje klášterních institucí na území ČR a zanést zrušené kláštery do geografických a kulturních souvislostí s ostatními kláštery, které rušení v rámci josefínských reforem nepostihlo, i těmi, jež byly v této době založeny. To umožní komplexněji interpretovat jak samotný jev klášterní abolice za Josefa II., tak faktické rušení jednotlivých řeholních domů nebo změny v církevně správní síti. Databáze i specializovaná mapa budou sloužit jako platformy pro výzkum dějin klášterů nebo církevních dějin. Záměrem projektu je nejen zpřístupnění materiálu úzce zaměřené skupině odborníků, podnětí a prohloubení dosavadního výzkumu této problematiky, ale rovněž povzbuzení společenského zájmu o monasterologii u laické veřejnosti. K širší prezentaci projektu by měly přispět také dvě výstavy pořádané v Galerii Klementinum. Na rok 2025 je naplánována výstava zabývající se ženskými kláštery zrušenými během josefínských reforem a v posledním roce projektu proběhne výstava týkající se rušení klášterů v době Josefa II., věnující se jejich písemnému bohatství a seznamující s dosaženými projektovými výsledky.

Rušení klášterů Josefem II. patří k významným mezníkům evropských církevních dějin a rozpoutalo velké kulturní a společenské změny. Knihovny a archivní celky ztratily vzhledem k přesunům svou kontinuitu a mnoho cenných sbírek bylo rozptýleno nebo zničeno. Nyní se ale zase pomyslně spojí, ne sice za klášterními zdmi, ale v badatelském prostředí 21. století.

TO RESEARCH THE WRITTEN WEALTH OF THE MONASTERIES DISSOLVED DURING THE JOSEPHINE REFORMS

Summary: The dissolution of the monasteries by Joseph II is one of the major milestones in European ecclesiastical history and unleashed great cultural and social changes. Books and archival materials from the dissolved monasteries in Bohemia were transferred to the university library, where they were sorted, incorporated into the collection or sold. At present, the written documents of the dissolved monasteries located in Bohemia are kept mainly in two institutions, the National Library of the Czech Republic and the National Archives. The aim of the joint project The written treasure of abolished monasteries in Bohemia (DH23P03OVV056), which will be implemented in the years 2023–2027 by the National Library of the Czech Republic and the National Archives, is the virtual consolidation of the written heritage of dissolved monasteries in Bohemia and its presentation.

Key words: Monasteries, Bohemia, Joseph II, Joseph's reforms, manuscripts, prints, archival materials, library, archives.

Mgr. Lucie Heilandová, Ph.D. (* 1980)

Vystudovala historii, dějiny umění a pomocné vědy historické na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. V letech 2004–2019 působila v Moravské zemské knihovně v Brně v Odboru rukopisů a starých tisků, od roku 2020 pracuje v Národní knihovně ČR v Oddělení rukopisů a starých tisků. Hlavním předmětem jejího zájmu je grafické a typografické umění a dějiny klášterních knihoven.